

Потильчак Олександр Валентинович,

*доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін
Українського державного університету імені Михайла Драгоманова
orcid.org/0000-0003-3518-9280
pot1965@ukr.net*

Іщенко Жанна Миколаївна,

*кандидат історичних наук,
доцент кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін
Українського державного університету імені Михайла Драгоманова
orcid.org/0000-0001-9777-0295
zhanna428@ukr.net*

«ПЕРЕЯСЛАВСЬКА ЛЕГЕНДА» У РАДЯНСЬКІЙ ФІЛАТЕЛІЇ: ФРАГМЕНТ ВІЗУАЛЬНОЇ АНТОЛОГІЇ МІФУ

Одним із «фронтів» триваючої «війни за історію» є її деміфологізація української історії. У статті розглянуто відображення давнього московського імперського міфу – так названої «перяславської легенди» в радянській філателії 1940-х – 1980-х рр. Проаналізовано тематичні поштово-маркові емісії, з'ясовано основні сюжетні лінії візуалізації історичного міфу про «возз'єднання двох братніх народів», окреслено коло ідеологем, які знайшли відображення на поштових мініатюрах, маркованих художніх конвертах і листівках.

Радянські пам'ятні художні поштові марки та інша філателістична продукція стали одним із каналів візуалізації й трансляції міфу «перяславської легенди». Ця медійна маніпуляція відбувалася цілком і повністю в руслі сформованого ще російською імперською та довершеного радянською історіографією міфу про «возз'єднання двох братніх народів». Таким чином філателія стала одним із інструментів закріплення в суспільній свідомості радянських громадян двох ключових образів-міфологем.

Постать засновника Української козацької держави, гетьмана Б. Хмельницького була безальтернативно прив'язана до самого факту Переяславської ради та міфу про «возз'єднання». Наслідки цього маніпулювання історичною свідомістю ми спостерігали ще донедавна, коли старші повоєнні покоління українців при згадці про гетьмана асоціювали його особу саме з Переяславською радою та «возз'єднанням».

Засобами філателії було візуалізовано й поширено іншу міфологему про «всенародний, одностайний і добровільний» характер рішення Переяславської ради про «возз'єднання України з Росією». Саме через неї в свідомість українців кремлівські ідеологи вмонтували концепт Росії як «старшого брата». Україні ж у цій моделі «братерських стосунків» відводилася роль «молодшої сестри».

Вивчення механізмів, методів та інструментів впливу радянської пропаганди, зокрема й засобами філателії є перспективним напрямком міждисциплінарних студій пропаганди та може послугувати виробленню адекватних засобів протидії російській пропаганді, зокрема й в умовах повномасштабної військової агресії.

Ключові слова: Богдан Хмельницький, «возз'єднання», міф, «Переяславська легенда», поштові марки, філателія.

Potylchak Oleksandr,

*Doctor of Historical Sciences, Professor,
Head of the Department of Original and Special Historical Sciences
Drahomanov Ukrainian State University
orcid.org/0000-0003-3518-9280
Researcher ID: ABF-2675-2020
Scopus ID: 57247728500
pot1965@ukr.net*

Ishchenko Zhanna,

PhD in History,

Associate Professor at the Department of Original and Special Historical Sciences

Drahomanov Ukrainian State University

orcid.org/0000-0001-9777-0295

zhanna428@ukr.net

«PEREYASLAV LEGEND» IN SOVIET PHILATELY: A FRAGMENT OF THE VISUAL ANTHOLOGY OF THE MYTH

One of the «fronts» of the ongoing «war for history» is its demystification of Ukrainian history. An ancient Moscow imperial myth – the so-called «Pereyaslav legend», reflected in Soviet philately during the 1940s – 1980s was studied in the article. The thematic postage stamp issues were analysed. The main plot of the visualization of the historical myth about the «reunification of two fraternal peoples» were clarified. Ideologies concepts reflected on postal miniatures and artistic envelopes/postcards were outlined.

Soviet commemorative artistic postage stamps and other philatelic products were the channels of visualization and transmission of the «Pereyaslav legend» myth. This media manipulation became a part of the myth of the «reunification of two fraternal peoples» formed by Russian imperialism and completed by Soviet historiography. In this way, philately became one of the tools for establishing two key mythological images in the public consciousness of Soviet citizens.

The founder of the Ukrainian Cossack State, Hetman B. Khmelnytskyi, was irrevocably linked to the Pereyaslav Council and the myth of «reunification». We observed the consequences of this manipulation of historical consciousness until recently, when the older post-war Ukrainian generation associated the Hetman person with the Pereyaslav Council and «reunification».

Using philately, another myth was visualized and spread about the «nation-wide, unanimous and voluntary» nature of the decision of the Pereyaslav Council on «the reunification of Ukraine with Russia». The Kremlin ideology statement installed the concept of Russia as an «elder brother» in the minds of Ukrainians. In this «fraternal relations», Ukraine was assigned the «younger sister» role.

The study of the mechanisms, methods and tools of influence of Soviet propaganda (in particular, using philately) is a promising direction for interdisciplinary studies of propaganda that can serve to develop adequate means of countering Russian propaganda in conditions of full-scale military aggression.

Key words: Bohdan Khmelnytskyi, «reunification», myth, «Pereyaslav legend», postage stamps, philately.

Постановка проблеми. Одним з історичних міфів, що був сформований в московській та українській суспільно-політичній думці ще в середині – другій половині XVII ст., міцно закріпився в російській історіографії XVIII – початку XX ст. і набув концептуальної довершеності в радянському історіописанні, є так звана «перейславська легенда». Український історик В'ячеслав Липинський у 1920 році запропонував це поняття для опису тієї історичної міфотворчості, що сформувалася навколо самого факту Переяславської ради січня 1654 р. і змісту схвалених у січні-березні того ж року перейславсько-московських угод. «[...] В сій своїй послідній формі вона («перейславська легенда» – *Авт.*) гласить, що «народ малоросійський» під проводом свого Гетьмана Хмельницького, визволившись від Польщі, добровільно пристав до одновірної Московської держави – при чім поняття «одновірної» ще пізніше – бо тільки в кінці XIX-го століття – було

замінено поняттям «однонаціональної». В той спосіб Переяславська Легенда лягла в основу теорії «возсоединенія Руси» [...]» (Липинський, 1920, с. 28).

Протягом століть цей історичний міф обростає публіцистичним та історичним нарративом, покликаним його науково обґрунтувати, знаходив відображення в художній літературі, був візуалізований у творах живопису, графіки, скульптури, театральному та кіномистецтві, а також у радянській комеморативній філателії.

Коммеморативні (від лат. *memoria* – пам'ять) пам'ятні художні поштові марки – це знаки оплати поштових послуг, що випускаються поштовими адміністраціями на відзначення тієї чи іншої події, знаменної дати чи ювілею. Серед них поштові мініатюри з зображенням історичних осіб, пам'ятників архітектури, музейних, туристичних, технічних, спортивних і природних об'єктів тощо. Такі поштові марки відрізняються оригінальною композицією,

відмінним поліграфічним виконанням, багатоклірністю. Від 1920-х років емісія пам'ятних поштових марок у країнах світу зростала дуже швидкими темпами. На сучасному етапі в деяких країнах вони майже цілком витіснили стандартні. Серед сучасних марок пам'ятні поштові мініатюри становлять понад 95% різновидів емісій проте, як і раніше, вони значно поступаються накладами загальнозживаним стандартним маркам (Потильчак, 2018, с. 88).

Поштова марка – унікальний феномен, адже будучи тиражованим твором графічної мініатюри вона поєднує в собі риси письмового й візуального джерела, а після проходження пошти конверти та листівки з наклеєними на них марками, погашені поштовими штемпелями, стають історичними документами здатними допомогти досліднику з'ясувати маловідомі чи незнані факти особистої біографії відправника чи адресата, уточнити чи наповнити новим знанням контекст багатьох історичних подій та явищ (Одинец, 1918, с. 27).

Проте звернемо увагу на дещо інший бік поштової марки, а саме – на її потенціал як зручного й надзвичайно мобільного (через специфіку роботи пошти) засобу візуальної пропаганди. Цю особливість знаків оплати поштових послуг широко використовували й продовжують використовувати в світі. Особливою активністю в цьому сенсі вирізнялась свого часу пошта СРСР. Емітовані мільйонними накладами радянські поштові марки стали повноцінним засобом активної ідеологічної пропаганди та контрпропаганди, демонстрації «переваг» соціалістичного ладу, нав'язування суспільству політизованих догматичних ідей, зокрема й поширення історичної міфотворчості. Не обійшла увагою радянська філателія й тему Переяславської ради 1654 р., як власне й постать «гетьмана-возз'єднавця» – політика, полководця й дипломата, провідника національно-визвольних змагань українського народу середини XVII ст., засновника Української козацької держави – Богдана Хмельницького.

Історіографія питання. Історичний аналіз змісту «переяславської легенди» та обґрунтованості позицій її апологетів не є завданням нашого дослідження. Останнє аргументовано здійснено в працях Михайла Грушевського (Грушевський, 1996, с. 751–819), В'ячеслава Липинського (Липинський, 1920), Ростислава

Лашенка (Лашенко, 1923, с. 51276), Андрія Яковліва (Яковлів, 1954), Василя Герасимчука (Герасимчук, 1930, с. 213–235) Миколи Петровського (Петровський, 1930), Олександра Оглоблина (Оглоблин, 1954), Сократа Іваницького (Іваницький, 1954), Бориса Крупницького (Крупницький, 1954, с. 19–28), Івана Крип'якевича (Крип'якевич, 1990), Михайла Брайчевського (Брайчевський, 1972) Олени Апанович (Апанович, 1994), російських істориків Дмитра Одиця (Одинец, 1918) і Венедикта М'якотіна (Мякотин, 1929, с. 241–261), наших сучасників – Віктора Горобця (Горобець, 1995), Валерія Смоля, Валерія Степанкова (Смолій, Степанков, 1999) та Ярослава Федорука (Федорук, 1996). Останній, зокрема, запропонував власну версію періодизації історіографічного процесу формування «переяславської легенди» (Федорук, 2005, с. 141–151).

З проблем дотичних темі нашого дослідження відомі лише поодинокі історико-філателістичні розвідки. Зокрема, на тему відображення слави українського козацтва на поштовій марці писав відомий вітчизняний філателіст Любомир Пиріг (Пиріг, 2010, с. 88–108). Переяславському музейнику Віктору Ревезі належать кілька коротких оглядів відображення козацької тематики, постаті гетьмана Богдана Хмельницького та Переяславської ради 1654 року на поштових марках з фондової колекції Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» (Ревага, 2014, с. 262–264; Ревага, 2013, с. 91–97).

Методи, способи, інструменти та механізми використання візуально-текстового контенту тиражованих творів малої графіки, і поштових марок зокрема, у пропагандистській практиці та формуванні інформаційного простору тоталітарних держав, ще недостатньо вивчені істориками. Попри очевидну актуальність, у цій темі існують лише окремі напрацювання. Передусім відзначимо новаторську працю Альберта Мура – «Поштова пропаганда Третього рейху». Проаналізувавши різноманітний філателістичний матеріал нацистської Німеччини 1933–1945 рр. американський дослідник вперше спробував узагальнити цей візуально-текстовий контент у сенсі пропаганди, локалізувати місце знаків оплати поштових послуг у системі формування «нового інформаційного простору», визначити основні вектори нацистської пропаганди через

філателію, що спрямовувалася ідеологами нацизму на формування необхідних образів і символів (Moore, 2003).

Компаративний підхід до аналізу пропагандистського потенціалу філателії, механізмів і форм репрезентації ідеологічних кліше на прикладі поштових марок нацистської Німеччини та «поштової продукції» так званих «ДНР» і «ЛНР», продемонстрував український дослідник Олександр Маєвський (Маєвський, 2018, с. 100–114). Йому ж належить і комплексне монографічне дослідження ролі та місця політичного плакату в формуванні інформаційного простору України років Другої світової війни (Маєвський, 2017). Цей дотичний за проблематикою наратив є важливим для нашої теми, оскільки дозволяє оцінити вплив візуальних образів, репрезентованих за допомогою політичного плаката та карикатури, на процес формування архетипів їх сприйняття.

Тематику, сюжети та ідеологічно-пропагандистське наповнення пам'ятних емісій пошти СРСР періоду радянсько-німецької війни 1941–1945 рр. розглянула Вікторія Левченко. На думку авторки, роль комеморативної філателії як засобу радянського ідеологічного впливу та масової пропаганди в роки війни значно посилилась, а основним ідейним спрямуванням поштово-маркових емісій цього періоду була мобілізація на боротьбу з ворогом, створення ілюзії згуртування народу навколо політичного керівництва країни, героїзація подвигу військових і працівників тилу (Левченко, 2015, с. 237–245).

В одній з попередніх праць автори цієї статті спробували визначити механізми, характерні риси та особливості візуалізації й трансляції засобами сучасної української філателії нового національного історичного наративу. На тлі аналізу основних періодів поштового маркування України 1992–2020 рр. було простежено динаміку змін у семантиці, стилі й характері відтвореного на пам'ятних поштових марках України візуально-текстового контенту про події, факти і видатних персон української історії. Актуальні та потенційні можливості пам'ятної філателії, як засобу деміфологізації нашого знання про минуле вітчизни та інструменту формування нового національного метанаративу було з'ясовано на прикладі поштових мініатюр, присвячених тематиці історії українського козацтва

та гетьманської державності (Потильчак, Гончаренко, Шарпатий, Іщенко, 2021, с. 42–78).

Мета та завдання дослідження. У статті розглянуто відображення давнього московського імперського міфу – так названої «перейславської легенди» в радянській філателії 1940-х – 1980-х рр. Проаналізовано тематичні поштово-маркові емісії, з'ясовано основні сюжетні лінії візуалізації історичного міфу про «возз'єднання двох братніх народів», окреслено коло ідеологем, які знайшли відображення на поштових мініатюрах, маркованих художніх конвертах і листівках. Ці завдання є актуальними й важливими, адже й досі історики та експерти-філателісти обходять порушені питання увагою, тоді як вивчення механізмів, методів і засобів дії ідеологічної пропаганди в умовах тоталітаризму може послугувати виробленню адекватних контрпропагандистських засобів, зокрема й в умовах інформаційної війни з Росією.

Виклад основного матеріалу дослідження. Уперше великого гетьмана України в політичній верхівці СРСР згадали ще до війни з нацистською Німеччиною. У березні 1941 р. на екрани радянських кінотеатрів вийшов фільм «Богдан Хмельницький», знятий режисером Ігорем Савченком на Київській кіностудії за мотивами однойменної драми Олександра Корнійчука (1938 р.). До слова, за цю п'єсу драматурга удостоїли Сталінської премії першого ступеню, а ось режисер фільму отримав Сталінську премію у 1942-му (Юр, 2012, с. 418–419).

На початку осені 1943 р. Червона армія почала звільнення Лівобережної України від німецьких військ. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 10 жовтня 1943 р. було засновано й затверджено статут Ордена Богдана Хмельницького I, II та III-го ступеня. Відзнакою нагороджували «[...] командирів і бійців Червоної Армії та Військово-морського Флоту, керівників партизанських загонів і партизанів, які особливо відзначилися в боях за визволення радянської землі від німецьких загарбників [...]». Цікаві деталі. Орден Богдана Хмельницького був єдиним радянським бойовим орденом заснованим на честь полководця-неросіянина. Прізвище гетьмана на орденському знаку викарбовано українською – «Хмельницький». Нагороджені ж ним особи мали носити орден з правого боку грудей після Ордена Кутузова

відповідного ступеня (Сборник Законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР (1938 – июль 1956 гг.), 1956, с. 262–264]. Ми не випадково згадали про радянські кіно- та фалеристичну традиції в контексті особистості гетьмана, адже саме вони передували візуалізації його образу в радянській філателії.

«Дебют» великого українського гетьмана на радянській поштовій марці відбувся на початку останнього року Другої світової війни – у січні 1945-го, коли в поштовий обіг запровадили чергові марки серії «Ордени та медалі СРСР». Серед цих філателістичних емісій була й мініатюра номіналом 45 копійок із зображенням Ордена Богдана Хмельницького. Вертикально-прямокутна мініатюра синього кольору містила зображення орденського знаку в овалі щиті в променях воїнської слави. Напис на марці російською мовою – «Орден Богдана Хмельницького». Автором її ескізу став художник-графік Олександр Мандрусов. Марки тиражувалися типографським друком на простому папері без кольорового сітчастого тла (на відміну від решти марок серії) та мали як перфорований (розмір лінійної перфорації 12½) так і неперфорований варіанти випуску. Наклад кожної марки – 1 млн. примірників (Каталог почтовых марок. 1857–1991., 2009, с. 81) [Див.: рис. 1–2].

Вже наступного місяця (у лютому 1945 р.) радянське поштове відомство запроваджує в обіг черговий випуск марок серії «Ордени СРСР» серед яких бачимо й мініатюру з Орденом Богдана Хмельницького номіналом 2 рублі [Див.: рис. 3]. Цього разу художник обрав для марки інший вертикально-прямокутний формат, суттєво змінив оформлення її тла й виконав мініатюру в сіро-оливковому кольорі. Друкувалися ці поштові марки способом літографії на щільному папері без філіграней та перфоровалися лінійною перфорацією розміром 12½. Наклад емісії – 2 млн. примірників (Ляпин, 2008, с. 260).

Орден Богдана Хмельницького втретє з'явився на поштовій марці СРСР у грудні 1948 р. На вертикально-прямокутній мініатюрі номіналом 2 рублі стандартного випуску серії «Ордени СРСР» було зображено вже знайомий нам за емісіями січня-лютого 1945 р. знак Ордена Богдана Хмельницького у вертикальному овалі [Див.: рис. 4]. Поштова марка лілово-коричневого кольору, друкувалася способом металогравії на щільному папері без філіграней та перфоровувалася лінійною перфорацією 12½. Наклад марки – 2 млн. примірників (Каталог почтовых марок. 1857–1991., 2009, с. 105).

Власну історичну прив'язку має й дата запровадження в обіг нового випуску поштової

Рис. 1-2. Марки Пошти СРСР «Орден Богдана Хмельницького», січень 1945 р., №№ 856, 862 за каталогом В. Загорського (2009 р.)¹

¹ Ілюстрації поштових марок подано авторами за даними: Каталог почтовых марок России и СССР. Разновидности клише, дефекты печати, типографские ошибки и опечатки. Фальсификаты и подделки. Stamprus. URL: <http://stamprus.ru/marks>

Рис. 3. Марка Пошти СРСР «Орден Богдана Хмельницького», грудень 1948 р., № 1252 за каталогом В. Загорського (2009 р.)

Рис. 4. Марка Пошти СРСР «Орден Богдана Хмельницького», квітень 1949 р., № 1291 за каталогом В. Загорського (2009 р.)

марки із зображенням Ордена Богдана Хмельницького – 14 грудня 1948 р. (Каталог поштових марок. 1857–1991., 2009, с. 105). Це був рік 300-річчя від початку визвольної війни українського народу під проводом гетьмана, рік перших і найгучніших перемог козацької зброї, а грудень 1648 р. позначився тріумфальним поверненням Б. Хмельницького до Києва. Не використати такого інформаційного приводу сталінська пропаганда просто не могла. Особливо зважаючи на черговий, цього разу повенний, погром української історичної науки та прискорену модернізацію «перяславської легенди» в контексті підготовки помпезного святкування ювілейної дати «возз'єднання єдинокровних народів-братів». Постаць «гетьмановозз'єднавця» в цій нехитрій схемі історичного міфу виявлялася ключовою, а надто якщо згадати про ставлення самого «вождя народів» до ролі особи політичного лідера в історії.

Востаннє мотив Ордена Богдана Хмельницького помістили на радянській поштовій марці запровадженій у поштовий обіг 2 квітня 1949 р. Це випуск – аналог емісії 1948 р. за номіналом, дизайном, способом друку, папером, розміром перфорації та накладом проте в іншому кольорі – зеленому. Невелика частина двохмільйонного накладу цієї марки має пропуск перфорації знизу. Такі примірники високо оцінюються філателістами-експертами

та колекціонерами (Каталог поштових марок. 1857–1991, 2009, с. 107) [Див.: рис. 5].

Новий етап міфотворчості, що позначився активізацією «перяславської легенди» у суспільно-політичному та науковому житті СРСР, стартував на початку 1950-х рр. Саме тоді розпочалася інтенсивна підготовка до помпезного святкування 300-літнього ювілею так названого «возз'єднання». Наприкінці 1953 р. мільйонним накладом вийшли з друку «Тези ЦК КПРС про 300-ліття возз'єднання України з Росією». Цей ідеологічний циркуляр, що не мав нічого спільного з об'єктивним історичним знанням, довершив складання радянського історичного міфу про «возз'єднання українського народу з його старшим братом – народом російським». За логікою авторів тез «возз'єднання України з Росією» ознаменувало собою завершення Визвольної війни 1648-1654 рр. При цьому, рішення Переяславської ради січня 1654 р. трактувалося не інакше як торжество справи всього життя Богдана Хмельницького (Тезиси о 300-летии воссоединения Украины с Россией, 1954). Ці ідеологічні настанови не лише вплинули на характер відображення у науковій літературі суспільно-політичних процесів історії України широкого хронологічного періоду, канонізували Переяславську раду як торжество «історичної спільності російського та українського народів», але й були визначені як ідейна

основа творів літератури, мистецтва, монументальної пропаганди, і, зрозуміло, філателістичних випусків, що присвячувалися цій «вікопомній події».

Ювілейний рік «возз'єднання» України та Росії відзначили двома випусками марок. 10 травня 1954 р. Пошта СРСР запровадила в обіг поштову емісію з типографським передруком фарбою кармінового кольору тексту: «300-летие Воссоединения Украины с Россией» на марці 1949 р. із зображенням Ордена Богдана Хмельницького. Аби виконати цей передрук видрукували додатковий мільйонний наклад цієї поштової марки (Ляпин, 2008, с. 339) [див.: рис. 6].

Емісія про яку йдеться мала важливе значення для вкорінення історичного міфу про Переяславську раду 1654 р. у свідомість радянських громадян. Марка з передруком відкривала цілу серію з дев'яти поштових мініатюр, присвячених ювілею «возз'єднання», а її тексти чітко пов'язували постать гетьмана Богдана Хмельницького не лише з фактом Переяславської ради, але й з міфом про ухвалене на цій раді 18 січня 1954 р. «одностайне рішення» козаків і посполитих «возз'єднатися з великим російським народом». Останній, як відомо, вже був оголошений «старшим братом» «єдинокровним» українцям і білорусам.

У період з 10 травня по 18 серпня 1954 р. Міністерство зв'язку СРСР запровадило в поштовий обіг серію з дев'яти багатоколірних пам'ятних поштових марок «300-річчя возз'єднання України з Росією» (Каталог поштових марок. 1857–1991., 2009, с. 132–133). У загальній концепції, текстах і сюжетах поштових мініатюр серії чітко простежувалася ключова ідеологема історичного міфу про «возз'єднання» – «нерозривність зв'язку двох братніх народів». Зокрема, всі марки випуску мали єдиний ведучий текст російською: «300-летие воссоединения Украины с Россией 1654–1954», а ретельно відібрані ідеологічно «правильні» сюжети кожної мініатюри були підписані українською. Цим нехитрим способом творці ескізів поштових мініатюр підкреслили провідну роль «великого російського народу» в СРСР, і той факт, що українці та їхня республіка є другими після РРФСР у «братньому союзі народів» за демографічним та економічним потенціалом і значенням [див.: рис. 7.1–7.9].

Ювілейну серію відкривала вертикально-прямокутна поштова марка номіналом у 40 копійок із зображенням творіння скульптора Матвія Манізера – пам'ятника Тарасові Шевченку в Харкові (1935 р.). Пам'ятник великому українському поетові та художнику на його могилі у Каневі авторства цього ж

Рис. 5. Марка Пошти СРСР «Орден Богдана Хмельницького», квітень 1949 р., № 1291 за каталогом В. Загорського (2009 р.).

Рис. 6. Марка Пошти СРСР «300-річчя возз'єднання України з Росією». Передрук на марці № 1291 (1949 р.), травень 1954 р., № 1668 за каталогом В. Загорського (2009 р.).

7.1.

7.2.

7.3.

7.4.

7.5.

7.6.

7.7.

7.8.

7.9.

Рис. 7.1–7.9. Серія поштових марок СРСР «300-річчя возз'єднання України з Росією», травень–серпень 1954 р. №№ 1669–1677 за каталогом В. Загорського (2009 р.)

скульптора – сюжет іншої марки серії – мініатюри номіналом 1 рубль. Із постаттю великого Кобзаря пов'язані сюжети ще двох горизонтально-прямокутних 40-копійних марок серії – це мініатюри із зображенням будівель установ, що носили ім'я Тараса Шевченка: Державного театру опери та балету і Київського державного університету. Авторам

концепції ювілейної серії марок у логіці не відмовиш, адже з середини 1930-х рр. постать Т. Шевченка міцно закріпилася в радянській історичній міфології як уособлення «братерської дружби російського та українського народів», а відтак сюжети марок цілковито вкладалися в концепт так названого «возз'єднання» [див.: рис. 7.1, 7.3, 7.4, 7.8].

Ще один міф – «торжество народовладдя» в радянських республіках презентував сюжет поштової марки номіналом 40 копійок із зображенням будівель Верховної Ради УРСР та Президії Верховної Ради і Ради Міністрів РРФСР [див.: рис. 7.2]. Органічно в ідеологеми дружби «народів-братів» та «розквіту української науки за радянської влади» вписувався й сюжет 40-копійочної марки ювілейної серії з зображенням будинку Академії наук УРСР [див.: рис. 7.5]. Державні символи УРСР і РРФСР бачимо на рублевій вертикально-прямокутній поштової марці серії [див.: рис. 7.7].

Ключовою історичною постаттю в контексті ідеологеми «возз'єднання» став Богдан Хмельницький. Саме його образ і було візуалізовано на двох поштових мініатюрах ювілейної серії. Зображення пам'ятника гетьману на Софійській площі Києва (проект скульптора Миколи Мікешина, 1888 р.), помістили на 60-копійчній вертикально-прямокутній поштової марці [див.: рис. 7.6]. Понад це найбільше ідеологічне навантаження несла на собі горизонтально-прямокутна поштова марка номіналом 1 рубль на якій засобами малої графіки було відтворено картину художника Михайла Дерегуса «Переяславська рада» (1954 р.). Наскрізь міфологізований сюжет полотна зображує велелюдне зібрання в Переяславі нібито в момент проголошення Б. Хмельницьким «всенародно схваленого» рішення ради про «возз'єднання» з Москвою [див.: рис. 7.9]. Велич та урочистість моменту вимагала й відповідного оформлення з деталізацією образів цього полотна. Не випадково ця поштова мініатюра вирізнялася серед інших марок серії більшим форматом.

Авторами ескізів поштових мініатюр серії «300-річчя возз'єднання України з Росією» стали досвідчені художники, майстри малої графіки Є. Гундобін, Г. Дмитрієв, Н. Жихарєв, А. Зав'ялов, С. Поманський та М. Щіпков. Поштові марки серії друкувалися на крейдованому папері без філіграней способами офсетного друку (див.: рис. 7.1, 7.2, 7.4–7.6), фототипії (див.: рис. 7.7), автолітографії (див.: рис. 7.3, 7.8, 7.9) та перфоровалися лінійною перфорацією 12½. Наклад кожної з марок серії 3 млн. примірників. Під час друку та перфорування емісії виникли різновиди окремих марок, що відрізняються незначними деталями

зображення, тексту чи пропусками перфорації (Ляпин, 2008, с. 340).

Окрім серії пам'ятних поштових мініатюр 1954 р. Міністерство зв'язку СРСР відзначило 300-річний ювілей «возз'єднання України з Росією» запровадженням у поштовий обіг художніх маркованих конвертів та листівки. На поштової листівці відтворювався сюжет чергової мистецької інтерпретації «переяславської легенди» – картини заслуженого діяча мистецтв УРСР та двічі лауреата сталінської премії художника Михайла Хмелька «Навіки з Москвою, навіки з російським народом» (1951 р.) (дата замовлення на друк – 17 березня 1954 р.) (Художественные маркированные конверты СССР. 1953–1967 гг., 1968) [див.: рис. 8]. А ось художні конверти з надрукованими на них марками різних номіналів, що випускалися у 1954–1955 рр., повторювали відомий нам сюжет марки з зображенням пам'ятника Богдану Хмельницькому в Києві (Ивашкин, 2019, с. 3, 8).

Після 1954 р. монументальна пропаганда так названого «возз'єднання» стала окремою сюжетною лінією радянської філателістичної продукції. Зокрема, зображення київського пам'ятника Богдану Хмельницькому бачимо на радянських поштових марках 1967, 1980 та 1989 рр. (Каталог почтовых марок. 1857–1991., 2009, с. 254, 381, 468). І кожного разу постать гетьмана наділялась окремим символічним значенням. На поштової мініатюрі із серії «50 років Жовтневої революції. Герби та прапори СРСР і союзних республік», запровадженій в обіг 4 серпня 1967 р., пам'ятник Б. Хмельницькому зображено на тлі новозбудованого мосту через Дніпро та будинку Верховної Ради УРСР (Каталог почтовых марок. 1857–1991., 2009, с. 254) [див.: рис. 9]. Зображення Софійської площі Києва з пам'ятником гетьману на тлі дзвіниці Софійського собору бачимо на поштової марці 1980 р. із серії «Туризм під знаком Олімпіади-80» (Каталог почтовых марок. 1857–1991., 2009, с. 381). Софійський собор і пам'ятник Б. Хмельницькому також зображено на одній з мініатюр серії «Пам'ятники вітчизняної історії», запровадженій в поштовий обіг 20 листопада 1989 р. (Каталог почтовых марок. 1857–1991., 2009, с. 468).

Сюжет з київським пам'ятником Б. Хмельницькому чи портретом гетьмана

Рис. 8. Художня маркована поштова листівка. Навіки з Москвою, навіки з російським народом. Художник М. Хмелько. Березень 1954 р. Друк ф-ка Гознака, Москва

неодноразово повторювався на маркованих поштових конвертах. Зокрема, маємо подібні випуски з датами замовлення на друк: 27 лютого 1956 р. (1), 4 липня 1958 р. (1), 30 квітня 1960 р. (1), 26 вересня 1961 р. (1), 17 грудня 1969 р. (1), 23 грудня 1975 р. (1) (Ивашкин, 2019, с. 9, 18, 27, 36), 22 січня 1987 р. (1) (Почтовые конверты Министерства связи СССР, 1979: Почтовые конверты Министерства связи СССР, 1988, с. 54; Художественные маркированные конверты СССР. 1953–1967 гг., 1968). «Арка

возз'єднання», споруджена у Вінниці з нагоди 300-річчя цієї події, зображена на художньому маркованому конверті випущеному Міністерством зв'язку СРСР у 1966 р. (Ивашкин, 2019, с. 85). Відомий український філателіст Л. Пиріг підрахував, що пам'ятник Б. Хмельницькому у період 1970–1986 рр. 12 разів відтворювався на радянських поштових листівках, а протягом 1954–1987 рр. на дев'яти поштових конвертах. Понад це, зображення творіння М. Мікешина прочитувалося у візерунках пам'ятних штемпелів, випущених

9.1.

9.2.

9.3.

Рис. 9. Марки Пошти СРСР із зображенням пам'ятника Б. Хмельницькому в Києві, 1969 р (№ 3420), 1980 р. (№ 4981), 1989 р. (№ 6068) за каталогом В. Загорського (2009 р.)

з нагоди XXII Олімпійських ігор (Київ, 19.07 – 03.08.1980 р.) (Піріг, 2010, с. 98).

Пам'ятник гетьману в Чернігові бачимо на конверті 1967 р. Пам'ятний знак на честь «возз'єднання» України з Росією у Переяславі-Хмельницькому зображено на конвертах 1969, 1985 та 1988 рр. (Почтовые конверты Министерства связи СССР, 1979; Почтовые конверты Министерства связи СССР, 1988; Художественные маркированные конверты СССР. 1953–1967 гг., 1968).

Відкритий у Києві в 1982 р. з нагоди 60-річчя утворення СРСР монумент «Арка дружби», що також містить скульптурну композицію на честь «возз'єднання двох братніх народів», змальований на радянських поштових листівках 1983, 1988 та 1990 рр. На одному з поштових конвертів 1988 р. бачимо зображення головного корпусу Дніпропетровського державного університету, що свого часу носив ім'я 300-річчя «возз'єднання» (Піріг, 2010, с. 98).

Наступної поштової марки, присвяченої «вікопомній події в історії українського та російського народів» радянським філателістам довелося чекати рівно чверть століття. 16 січня 1979 р. пошта СРСР запровадила в обіг пам'ятну поштову мініатюру з нагоди 325-ї річниці «возз'єднання України з Росією». На вертикально-прямокутній багатоколірній емісії номіналом 4 копійки, на тлі державних прапорів обох союзних республік, художник Г. Комлев помістив зображення пам'ятного знаку,

встановленого в 1961 р. у Переяславі-Хмельницькому на честь 300-річчя події. Автори монумента – скульптори В. Вінайкін, С. Гречаник, П. Кальницький, С. Клоков та архітектор В. Гнездилов. Сюжет марки супроводжує відповідний двомовний текст.

Поштова марка друкувалася способом глибокого друку на крейдяному папері, перфоровалася рамковою перфорацією 11 ½. Емісія мала небачений до цього наклад – 4,7 млн. примірників (8, с. 371). До цієї ювілейної дати Міністерство зв'язку СРСР запровадило в обіг і художній маркований конверт (дата замовлення на друк 19 грудня 1978 р., наклад 5 млн. прим.) (Почтовые конверты Министерства связи СССР, 1979, с. 34). Пам'ятний знак на честь 325-річчя «возз'єднання України з Росією» також відтворили на художньому маркованому конверті, замовлення на друк якого датоване 28 травня 1985 р. (Ивашкин, 2019, с. 317).

Висновки. Радянські пам'ятні художні поштові марки та інша філателістична продукція у 40-80-х рр. XX ст. стали одним із каналів візуалізації й трансляції міфу «переяславської легенди». Ця медійна маніпуляція відбувалася цілком і повністю в руслі сформованого ще російською імперською та довершеного радянською історіографією міфу про «возз'єднання двох братніх народів». Таким чином філателія стала одним із інструментів закріплення в суспільній свідомості радянських громадян двох ключових образів-міфологем.

Рис. 10. Марка Пошти СРСР «325 років возз'єднання України з Росією», січень 1979 р., № 4867 за каталогом В. Загорського (2009 р.)

Постать засновника Української козацької держави, гетьмана Б. Хмельницького була безальтернативно прив'язана до самого факту Переяславської ради та міфу про «возз'єднання». Наслідки цього маніпулювання історичною

свідомістю ми спостерігали ще донедавна, коли старші повоєнні покоління українців при згадці про гетьмана асоціювали його особу саме з Переяславською радою та «возз'єднанням».

Засобами філателії було візуалізовано й поширено іншу міфологему про «всенародний, одностайний і добровільний» характер рішення Переяславської ради про «возз'єднання України з Росією». Саме через неї в свідомість українців кремлівські ідеологи вмонтували концепт Росії як «старшого брата». Україні ж у цій моделі «братерських стосунків» відводилася роль «молодшої сестри».

Вивчення механізмів, методів та інструментів впливу радянської пропаганди, зокрема й засобами філателії є перспективним напрямком міждисциплінарних студій пропаганди та може послугувати виробленню адекватних засобів протидії російським інформаційно-пропагандистським спецопераціям, зокрема й в умовах повномасштабної військової агресії.

Список використаних джерел:

1. Апанович О.М. (1994). Українсько-російський договір 1654 р.: Міфи і реальність. Київ: Варта. 96 с.
2. Брайчевський М.Ю. (1972). Приєднання чи возз'єднання?: критичні зауваги з приводу однієї концепції. Торонто: Нові дні. 66 с.
3. Герасимчук В. (1930). До питання про статті Б. Хмельницького. *Записки Наукового товариства імені Тараса Шевченка*. Т. 100. С. 213–235.
4. Горобець В. М. (1995). Від союзу до інкорпорації: Українсько-російські відносини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. Київ: Інститут історії України НАН України. 68 с.
5. Грушевський М. С. (1996). Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Київ: Наукова думка. Т. 9. Кн. 1., С. 751–819.
6. Іваницький С. О. (1954). Переяславський договір з 1654 р.: Правна якість закладеного цим договором відношення договірних сторін. Нью-Йорк-Детройт-Скрантон: Друкарня «Народної Волі». 136 с.
7. Івашкин В. В. (2019). Художественные маркированные конверты СССР 1953-1991. Справочник-прейскурант. Санкт-Петербург: Реноме. 382 с.
8. Каталог почтовых марок. 1857–1991. (2009). Россия. РСФСР. СССР. / Изд. 3-е. Под общ. ред. В. Б. Загорского. Санкт-Петербург: Стандарт-Коллекция. 520 с.
9. Крипякевич І. П. (1990). Богдан Хмельницький / Відп. ред. Ф.П.Шевченко, І.Л. Бутич, Я.Д. Ісаєвич, – 2-е вид., виправлене і доповнене. Львів: Світ. 408 с.
10. Крупницький Б. (1954). Советська теорія національно-державних відносин між Україною і Москвою. *Науковий бюлетень Науково-дослідного інституту при Українському технічно-господарському інституті*. Мюнхен. Ч. 39–40. С. 19–28.
11. Лашенко Р. (1923). Переяславський договір 1654 року між Україною і царем московським. Ювілейний збірник в честь професора, доктора Станіслава Дністрянського. Прага. С. 51–76.
12. Левченко В. (2015). Тематика «Великої Вітчизняної війни» на радянських поштових марках 1941–1945 рр. Драгоманівські історичні студії: зб. наук. праць молодих істориків / відп. ред. і упор. О. В. Потильчак та ін. Київ: Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Вип. 3(7). С. 237–245.
13. Липинський В. (1920). Україна на переломі, 1657–1659: замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. Част. 1. Історичні студії та монографії. Т. 3. Відень: Дніпросоюз, 1920. 304 с.
14. Ляпин В. А. (2008). Каталог почтовых марок России (1856-1991). Москва: Изд. И. В. Балабанов. 608 с.
15. Масевський О. (2017). Поштові марки як дійовий інструмент пропаганди в системі трансформації дійсності (на прикладі Райху, окупованої території України у роки Другої світової війни і так званих «ЛНР» і «ДНР»). *Сторінки воєнної історії України*. Вип. 19. С. 100–114.

16. Маєвський О. (2018). Політичні плакат і карикатура як засоби ідеологічної боротьби в Україні 1939-1945 рр. / відп. ред. О.Є. Лисенко. Київ: Ін-т історії України НАН України. 268 с.
17. Мякотин В. (1929). «Переяславський договір» 1654 г. Сборник статей, посвященных Павлу Николаевичу Милюкову 1859–1929. Прага. С. 241–261.
18. Оглоблин О. П. (1954). Українсько-московська угода 1654. Нью-Йорк; Торонто: Вид-во Організації оборони чотирьох свобод України – Ліги визволення України. 100 с.
19. Одинец Д. (1918). Юридический характер присоединения Украины к России 1654 года. *Родная земля*. Киев. Кн. 2.
20. Пиріг Л. (2010). Філателія про козацьку славу України. *Військово-історичний альманах*. Ч. 2 (21). С. 88–108.
21. Петровський М. (1930). Нариси історії України XVII – початку XVIII століть. Досліди над літописом само-видця. Харків: Державне вид-во України. 454 с.
22. Потильчак О. В. (2019). Основи філателії: навчальний посібник; історичний ф-т Нац. пед. ун-ту імені М. П. Драгоманова. Каф-ра джерелознавства та спец. іст. дисциплін. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова. 400 с.
23. Потильчак О. В. (2018). Філателістичні матеріали як історичне джерело: інформаційний потенціал, класифікаційні ознаки та критерії систематизації Історичні джерела в українському інформаційному й освітньому просторі: верифікація та інтерпретація: монографія / наук. ред. д.і.н. проф. О. О. Салати. Вінниця, ТОВ «ТВОРИ». С. 79–100.
24. Потильчак О., Гончаренко О., Шарпаций В., Іщенко Ж. (2021). Українське поштове марковидання і деміфологізація національного нарративу: один сюжет з історії проблеми. Деміфологізація історії та творення міфів в українській науці та публічному просторі: колективна монографія / наук. ред. О. Салата, Ю. Ковбасенко. Львів-Торунь: Liha-Pres. С. 42–78.
25. Почтовые конверты Министерства связи СССР (1979). *Филателия СССР*. № 7. С. 34, 37.
26. Почтовые конверты Министерства связи СССР (1988). *Филателия СССР*. № 2. С. 54–56.
27. Ревега В. (2016). Відображення козацької тематики на поштових марках із фондової колекції Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. Вип. XIV: Матеріали наукової конференції, присвячені 120-річчю музейної справи на Рівненщині. Рівне: Дятлик М. С. 118–120.
28. Ревега В. (2013). Відображення Переяславської ради 1654 року на поштових марках фондової колекції Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах СНД. Матеріали VII-ї Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції 29–31 січня 2013 року: Збірник наукових статей. Переяслав-Хмельницький. С. 91–97.
29. Ревега В. (2014). Відображення постаті гетьмана Богдана Хмельницького та Переяславської ради 1654 року на поштових марках фондової колекції Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Восьмі Богданівські читання. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції: Збірник наукових праць / Редкол.: О. Драч, К. Івангородський, А. Котиченко та ін. Черкаси: Вид. Чабаненко Ю. А. С. 83–86.
30. Сборник Законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР (1938 – июль 1956 гг.) (1956) / Под ред. Ю.И. Мандельштама; Сост. М. И. Юмашев, Б. А. Жалейко. Москва: Госюриздат. С. 262–264.
31. Смолій В. А., Степанков В. С. (1999). Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). Київ: Видавничий дім «Альтернативи». С. 181–184.
32. Тезисы о 300-летию воссоединения Украины с Россией (1654–1954 гг.) (1954). Москва: Госполитиздат. 32 с.
33. Художественные маркированные конверты СССР. 1953–1967 гг. (1968). Каталог / Авторы-сост. С. И. Нагель-Арбатский, В. А. Орлов. Москва: ЦФА «Союзпечать». 224 с.
34. Федорук Я. О. (1996). Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657: монографія. Ч. 1: 1654 рік.; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського, Львів. від-ня. Львів. 262 с.
35. Федорук Я. (2005). Переяславська легенда середини XVII – кінця XX століть. Переяславська рада та українсько-російська угода 1654 р.: історія, історіографія, ідеологія (матеріали міжнародного «круглого столу», 12 грудня 2003 р.); Ін-т історії України НАН України; НДІ козацтва. Київ. С. 141–151.
36. Юр М. (2012). Савченко Ігор Андрійович. Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ: Наук. думка. Т. 9. С. 418–419.
37. Яковлів А. (1954). Договір Богдана Хмельницького з Москвою 1654: історично-правнична студія з нагоди 300-ліття договору (1654–1954). Нью-Йорк: Видавничка спілка Ю. Тищенко & А. Білоус. 127 с.
38. Moore A. L. (2003). *Postal propaganda of the Third Reich, Pennsylvania: Schiffer Publishing Ltd.* 144 p.

References:

1. Apanovych, O. M. (1994). *Ukrayins'ko-rosiys'kyi dohovir 1654 r.: Mify i real'nist'*. Kyiv: Varta. 96 s. [in Ukrainian].
2. Braychevs'kyi, M. Yu. (1972). *Pryyednannya chy vozz'yednannya?: krytychni zauvahy z pryvodu odniyeyi kontseptsii*. Toronto: Novi dni. 66 s. [in Ukrainian].
3. Herasymchuk, V. (1930). *Do pytannya pro statti B. Khmel'nyts'koho*. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Tarasa Shevchenka*. T. 100. S. 213–235. [in Ukrainian].
4. Horobets', V. M. (1995). *Vid soyuzu do inkorporatsiyi: Ukrayins'ko-rosiys'ki vidnosyny druhoi polovyny XVII – pershoi chverti XVIII st.* Kyiv: Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny. 68 s. [In Ukrainian].
5. Hrushevs'kyi, M. S. (1996). *Istoriya Ukrayiny-Rusy: v 11 t., 12 kn.* / Redkol.: P. S. Sokhan' (holova) ta in. Kyiv: Naukova dumka. T. 9. Kn. 1., S. 751–819. [in Ukrainian].
6. Ivanyts'kyi, S. O. (1954). *Pereyaslavs'kyi dohovir z 1654 r.: Pravna yakist' zalozhenoho tsym dohovorem vidnoshennya dohovirnykh storin. N'yu-York-Detroyt-Skrenton: Drukarnya «Narodnoyi Voli»*. 136 s. [in Ukrainian].
7. Ivashkin, V. V. (2019). *Khudozhestvennyye markirovannyye konverty SSSR 1953–1991*. Spravochnik-preyskurant. Sankt-Peterburg: Renome. 382 s. [in Russian].
8. *Katalog pochtovykh marok. 1857–1991*. (2009). Rossiya. RSFSR. SSSR. / Izd. 3-ye. Pod obshch. red. V. B. Zagorskogo. Sankt-Peterburg: Standart-Kolleksiya. 520 s. [in Russian].
9. Krypyakevych, I. P. (1990). *Bohdan Khmel'nyts'kyi / Vidp. red. F.P.Shevchenko, I.L. Butych, YA.D. Isayevych, – 2-e vyd., vypravlene i dopovnene*. L'viv: Svit. 408 s. [in Ukrainian].
10. Krupnyts'kyi, B. (1954). *Sovyet's'ka teoriya natsional'no-derzhavnykh vidnosyn mizh Ukrainoyu i Moskvoyu. Naukovyy byuletyn' Naukovo-doslidnoho instytutu pry Ukrayins'komu tekhnichno-hospodars'komu instytuti*. Myunkhen. Ch. 39-40. S. 19–28. [in Ukrainian].
11. Lashchenko, R. (1923). *Pereyaslavs'kyi dohovir 1654 roku mizh Ukrainoyu i tsarem moskovs'kym. Yuvileynnyy zbirnyk v chest' profesora, doktora Stanislava Dnistrians'koho*. Praha. S. 51–76. [in Ukrainian].
12. Levchenko, V. (2015). *Tematyka «Velykoyi Vitchyznyanoi viyny» na radyans'kykh poshtovykh markakh 1941–1945 rr. Drahomaniv's'ki istorychni studiyi: zb. nauk. prats' molodykh istorykiv / vidp. red. i upor. O. V. Potyl'chak ta in.* Kyiv: Natsional'nyy pedahohichnyy universytet imeni M. P. Drahomanova. Vyp. 3(7). S. 237–245. [in Ukrainian].
13. Lypyns'kyi, V. (1920). *Ukrayina na perelomi, 1657–1659: zamitky do istoriyi ukrayins'koho derzhavnoho budivnytstva v XVII-im stolitti. Chast. 1. Istorychni studiyi ta monohrafiyi. T. 3. Viden': Dniprosouz, 1920*. 304 s. [in Ukrainian].
14. Lyapin, V. A. (2008). *Katalog pochtovykh marok Rossii (1856-1991)*. Moskva: Izd. I. V. Balabanov. 608 s. [in Russian].
15. Mayevs'kyi, O. (2017). *Poshtovi marky yak diyovyy instrument propahandy v systemi transformatsiyi diysnosti (na prykladi Raykhu, okupovanoyi terytoriyi Ukrayiny u roky Druhoi svitovoyi viyny i tak zvanykh «LNR» i «DNR»)*. *Storinky voyennoyi istoriyi Ukrayiny*. Vyp. 19. S. 100–114. [in Ukrainian].
16. Mayevs'kyi, O. (2018). *Politychni plakaty i karykatura yak zasoby ideolohichnoyi borot'by v Ukraini 1939-1945 rr.* / vidp. red. O. Ye. Lysenko. Kyiv: In-t istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny. 268 s. [in Ukrainian].
17. Myakotin, V. (1929). *«Pereyaslavskiy dogovor» 1654 g. Sbornik statey, posvyashchennykh Pavlu Nikolayevichu Milyukovu 1859-1929*. Praga. S. 241–261. [in Russian].
18. Ohloblyn, O. P. (1954). *Ukrayins'ko-moskovs'ka uhoda 1654. N'yu-york; Toronto: Vyd-vo Orhanizatsiyi oborony chotyr'okh svobod Ukrayiny – Lihy vyzvolennya Ukrayiny*. 100 c. [in Ukrainian].
19. Odinets, D. (1918). *Yuridicheskiy kharakter prisoyedineniya Ukrainy k Rossii 1654 goda. Rodnaya zemlya*. Kiyev. Kn. 2. [in Russian].
20. Pyrih, L. (2010). *Filateliya pro kozats'ku slavu Ukrayiny. Viys'kovo-istorychnyy al'manakh*. Ch. 2 (21). S. 88–108. [in Ukrainian].
21. Petrovs'kyi, M. (1930). *Narysy istoriyi Ukrayiny XVII – pochatku XVIII stolit'*. *Doslidy nad litopysom samovy-dtsya*. Kharkiv: Derzhavne vyd-vo Ukrayiny. 454 s. [in Ukrainian].
22. Potyl'chak, O. V. (2019). *Osnovy filateliyi: navchal'nyy posibnyk; istorychnyy f t Nats. ped. un-tu imeni M. P. Drahomanova. Kaf-ra dzhereloznavstva ta spets. ist. dystsyplin*. Kyiv: Vyd-vo NPU imeni M. P. Drahomanova. 400 s. [in Ukrainian].
23. Potyl'chak, O. V. (2018). *Filatelistychni materialy yak istorychne dzherelo: informatsiynnyy potentsial, klasyfikatsiynni oznaky ta kryteriyi systematyzatsiyi Istorychni dzherela v ukrayins'komu informatsiynomu y osvith'omu prostori: veryfikatsiya ta interpretatsiya: monohrafiya / nauk. red. d.i.n. prof. O. O. Salaty. Vinnytsya, TOV «TVORY»*. S. 79-100. [in Ukrainian].
24. Potyl'chak O., Honcharenko O., Sharpatyy V., Ishchenko Zh. (2021). *Ukrayins'ke poshtove markovydannya i demifolohizatsiya natsional'noho naratyvu: odyn syuzhet z istoriyi problemy. Demifolohizatsiya istoriyi ta tvorennya*

mifiv v ukrayins'kiy nautsi ta publichnomu prostori: kolektyvna monohrafiya / nauk. red. O. Salata, Yu. Kovbasenko. L'viv-Torun': Liha-Pres. S. 42–78. [in Ukrainian].

25. Pochtovyye konverty Ministerstva svyazi SSSR (1979). *Filatelya SSSR*. № 7. S. 34, 37. [in Russian].

26. Pochtovyye konverty Ministerstva svyazi SSSR (1988). *Filatelya SSSR*. № 2. S. 54–56. [in Russian].

27. Reveha, V. (2016). Vidobrazhennya kozats'koyi tematyky na poshtovykh markakh iz fondovoyi kolektsiyi Natsional'noho istoryko-etnohrafichnoho zapovidnyka «Pereyaslav». Naukovi zapysky Rivnens'koho oblasnoho krayeznavchoho muzeyu. Vyp. KHIV: Materialy naukovoyi konferentsiyi, prysvyacheni 120-richchyu muzeynoyi spravy na Rivnenshchyni. Rivne: Dyatlyk M. S. 118–120. [in Ukrainian].

28. Reveha, V. (2013). Vidobrazhennya Pereyaslavs'koyi rady 1654 roku na poshtovykh markakh fondovoyi kolektsiyi Natsional'noho istoryko-etnohrafichnoho zapovidnyka «Pereyaslav». Problemy ta perspektyvy rozvytku nauky na pochatku tret'oho tysyacholittya u krayinakh SND. Materialy VII-yi Mizhnarodnoyi nauково-praktychnoyi internet-konferentsiyi 29–31 sichnya 2013 roku: Zbirnyk naukovykh statey. Pereyaslav-Khmel'nyts'kyy. S. 91–97. [in Ukrainian].

29. Reveha, V. (2014). Vidobrazhennya postati het'mana Bohdana Khmel'nyts'koho ta Pereyaslavs'koyi rady 1654 roku na poshtovykh markakh fondovoyi kolektsiyi Natsional'noho istoryko-etnohrafichnoho zapovidnyka «Pereyaslav». Vos'mi Bohdanivs'ki chytannya. Materialy Vseukrayins'koyi naukovoyi konferentsiyi: Zbirnyk naukovykh prats' / Redkol.: O. Drach, K. Ivanhorods'kyy, A. Kotychenko ta in. Cherkasy: Vyd. Chabanenko Yu. A. S. 83–86. [in Ukrainian].

30. Sbornik Zakonov SSSR i Ukazov Prezidiuma Verkhovnogo Soveta SSSR (1938 – iyul' 1956 gg.) (1956) / Pod red. Yu. I. Mandel'shtama; Sost. M. I. Yumashev, B. A. Zhaleyko. Moskva: Gosyurizdat. S. 262-264. [in Russian].

31. Smoliiy, V. A., Stepankov, V. S. (1999). *Ukrayins'ka natsional'na revolyutsiya XVII st. (1648–1676 rr.)*. Kyyiv: Vydavnychyy dim «Al'ternatyvy». S. 181–184. [in Ukrainian].

32. Tezisy o 300-letii vossoyedineniya Ukrainy s Rossiyei (1654–1954 gg.) (1954). Moskva: Gospolitizdat. 32 s. [in Russian].

33. Khudozhestvennyye markirovannyye konverty SSSR. 1953–1967 gg. (1968). Katalog / Avtory-sost. S. I. Nagel'-Arbatskiy, V. A. Orlov. Moskva: TSFA «Soyuzpechat'». 224 s. [in Russian].

34. Fedoruk, Ya. O. (1996). *Mizhnarodna dyplomatiya i polityka Ukrainy 1654-1657: monohrafiya*. CH. 1: 1654 rik.; NAN Ukrainy, In-t ukr. arkhеоhrafyi ta dzhereloznavstva imeni M. S. Hrushevs'koho, L'viv. vid-nya. L'viv. 262 s. [in Ukrainian].

35. Fedoruk, Ya. (2005). *Pereyaslavs'ka lehenda seredyny XVII – kintsya KHKH stolit'*. Pereyaslavs'ka rada ta ukrayins'ko-rosiys'ka uhoda 1654 r.: istoriya, istoriohrafiya, ideolohiya (materialy mizhnarodnoho «kruhloho stolu», 12 hrudnya 2003 r.); In-t istoriyi Ukrainy NAN Ukrainy; NDI kozatstva. Kyyiv. S. 141–151. [in Ukrainian].

36. Yur, M. (2012). *Savchenko Ihor Andriyovych. Entsyklopediya istoriyi Ukrainy: u 10 t. / redkol.: V. A. Smoliiy (holova) ta in.; Instytut istoriyi Ukrainy NAN Ukrainy*. Kyyiv: Nauk. dumka. T. 9. S. 418–419. [in Ukrainian].

37. Yakovliv, A. (1954). *Dohovir Bohdana Khmel'nyts'koho z Moskvoyu 1654: istorychno-pravnycha studiya z nahody 300-littya dohovoru (1654–1954)*. N'yu-York: Vydavnycha spilka YU. Tyshchenko & A. Bilous. 127 s. [in Ukrainian].

38. Moore A. L. (2003). *Postal propaganda of the Third Reich, Pennsylvania: Schiffer Publishing Ltd*. 144 p.